

Олена Кривицька

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ЯК МАРКЕР ПОЛЯРНОСТІ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті досліджується ціннісно-ідеологічна поляризація українського суспільства на тлі актуалізації минулого в сучасній Україні. Показано, що ідентифікація різних груп населення зберігає історичну пам'ять про минулі етапи суспільної свідомості, а власне історична пам'ять справляє вплив на такі маркери національної ідентичності, як культурна належність та ціннісні орієнтації.

Ключові слова: конструювання ідентичностей, ціннісно-ідеологічна поляризація, історична пам'ять, сегментація системи історичного міфотворення.

Olena Kryvytska. Historical memory as a marker of polarity of value system in Ukrainian society. Values and ideological polarization of Ukrainian society in the face of mainstreaming of the past in Ukraine is researched in the article. It is illustrated, that the identification of different population groups preserves historical memory of the past stages of social conscience, and historical memory in its turn influences such markers of national identity as cultural affiliation and value system.

Key words: construction of identities, values and ideological polarization, historical memory, segmentation of historical myth-making.

Специфіка процесу самоідентифікації, яка полягає в поляризації між національною ідентифікацією та різновидами групової культурної ідентифікації, суперечливістю між міфами про національну ідентичність та інтересами окремих груп населення, впливає на ціннісну систему в Україні. Сучасна соціокультурна та ідеологічна пересегментація суспільства спричиняє видозміни обстоюваних цінностей. Безумовно, відсутність чіткої державної

ідеології, спільної політичної мети, цивілізованого суспільства тільки поглиблюють кризовий синдром процесу ідентифікації. За таких умов в українському суспільстві наявний «розкол» щодо пріоритетних національних інтересів і цінностей, коли поляризація соціуму відбувається за принципом «свій – чужий», а нормою стає відмова від компромісів [1, с. 265].

Маркерами етнополітичної поляризації суспільства є протилежні ідеологічні матриці. Сьогодні можна виокремити два типи ідеологічних орієнтацій громадян України. Перший можна умовно назвати «українським», другий – скоріше не «російський», а «радянський». Головним ареалом домінування першого типу ідеологічної орієнтації є Галичина, другого – Донбас. Ось чому ці ідеології стикаються виключно в «державницькій» сфері. Однак, якщо для першого типу характерна беззастережна підтримка української держави, ворожість до радянського минулого, то для другого – лише пасивна лояльність до української держави зі сталою ностальгією за СРСР [2, с. 50 – 75]. Вся етнополітична сфера України несе ознаки розмежувань, демаркаційні лінії яких проходять між «галицьким» і «донецьким» регіонами, дозволяючи збирати під свої прапори однодумців під гаслом: «Хто не з нами, той проти нас».

Водночас важливою ознакою етнополітичного простору українського суспільства є безконфліктний розвиток та відсутність міжцивілізаційного розколу, незважаючи на полярність ціннісних орієнтацій суб'єктів етнополітичного простору. Однак регіональні виклики, етномовні відмінності між Сходом і Заходом України, різні світоглядні і політичні орієнтації населення тощо поставили українське суспільство перед надзвичайно складною проблемою – запобігання відцентровим тенденціям та досягнення політичної консолідації.

Соціокультурна строкатість та помітні міжрегіональні диспропорції свідчать про наявність дуже істотних відмінностей як у політичних преференціях громадян, так і в їхньому ставленні до реалій економічного, соціально-полі-

тичного та культурного ґатунків. Серед чутливих з погляду ціннісної поляризації тем – ставлення до історичного минулого. Різне розуміння історії власної країни – одна зі складових регіональних відмінностей ціннісних уподобань громадян. [13, с. 70 – 71]. Так, майже 44% українських громадян вважають, що історія України є невід’ємною частиною історії великого східнослов’янського народу, як історія Росії та Білорусі. Майже вдвічі менше – 24,5% – дотримуються думки, що лише Україна є спадкоємицею історії і культури Київської Русі. Ще менше тих, хто вбачає початок історії України в Галицько-Волинському князівстві, Запорозькій Січі або у проголошенні незалежності 1991 р. Представники Заходу України бачать її переважно єдиною спадкоємицею Київської Русі – 49,5%. Прихильників ідеї, що історія України є невід’ємною частиною історії великого східнослов’янського народу, як історія Росії та Білорусі, значно менше – 17,4%, близько 17% вважають, що історія України почалася власне в 1991 р.

В інших регіонах переважає думка, згідно з якою історія України є невід’ємною частиною історії великого східнослов’янського народу, як і історія Росії та Білорусі (від 2,6% на Сході до 7,2% у Центрі). Примітно, що до жителів Заходу в цьому аспекті близьким є електорат «Нашої України», 42,7% якого вважають Україну єдиною спадкоємицею історії та культури Київської Русі і 29,6% – однією зі спадкоємиць спільної слов’янської історії. Серед виборців БЮТу – прихильників обох зазначених точок зору майже порівну (31,1% і 31,4%, відповідно). Серед виборців інших партій і блоків ця пропорція зовсім інша: серед електорату Партії регіонів – 14,5% і 61,0%; КПУ – 17,3% і 52,9%, відповідно [3].

Відносно нетривалий час державної незалежності України пояснює те, що громадяни й досі порівнюють свою державу і власні умови життя не лише з іншими країнами, але й з колишнім Радянським Союзом. Значна частина українських громадян виросла і сформувалася в цій країні, її «спадщина», на нашу думку, ще впливатиме на економічний розвиток, політичну й правову культуру, а головне – суспільну свідомість. Це підтверджують опиту-

вання: майже половина громадян країни в 2011 р. висловилися за ідею подвійного громадянства – 44,5 % [4, с. 29].

Аналізуючи ціннісні засади прихильників політичних партій і блоків, які мають шанси перемогти на виборах, виявлено, що найбільше беззастережних прихильників відновлення СРСР серед потенційного електорату КПУ – 57,7% (проти – 13,5%), найменше – серед електорату «Нашої України» – 7,1% (проти – 79,0%). А от серед майбутніх виборців Партії регіонів кількість прихильників відновлення СРСР є дещо меншою, ніж його противників (29,5% і 32%, відповідно). «Ностальгія» за СРСР та соціалізмом для значної частини населення усіх регіонів, крім Західного, більшою мірою притаманна електорату лівих партій. Її коріння головним чином полягає у невдоволенні громадян своїм соціально-економічним становищем та нижчим рівнем соціальних гарантій, ніж за радянських часів [4, с. 335].

Разом з цим, соціологічні опитування свідчать, що в регіонах відмінне ставлення до питань мови й культури, подій історичного минулого, зовнішньополітичної орієнтації країни. Понад те, жителі різних регіонів України вважають, що між ними наявні суттєві соціокультурні відмінності, більші, ніж із громадянами сусідньої країни. Згідно з результатами опитування, проведеного Центром імені О. Разумкова, більшість опитаних у всіх регіонах відзначили значну схожість у культурі, традиціях і поглядах громадян України і громадян Росії (44%), а також українців і росіян в Україні (49%). Водночас, у всіх регіонах значно меншим виявився відсоток тих, хто дотримується такої самої думки щодо близькості культури, традицій та поглядів жителів Галичини і Донбасу (9%) [5]. Більшість жителів усіх регіонів України загалом добре ставиться до жителів інших країн – близько 63%. Однак у ставленні один до одного жителів Заходу, з одного боку, і Сходу та Півдня, з іншого, спостерігається певне відчуження: серед жителів Заходу позитивно ставляться до жителів Сходу та Півдня 57%, а серед останніх – 50% висловлюють позитивне ставлення до жителів західних регіонів. Водночас, ставлення до Росії на Сході та Півдні є кращим – 73%, ніж

до регіонів своєї ж держави: Центральної (62%) і Західної України (50%), Галичини (50%) [4, с. 340]. Отже, з певною мірою умовності можна припустити, що представники Заходу країни ідентифікують себе з жителями всієї України, але дещо менше – з жителями Донбасу; громадяни Центру – з представниками всієї України, за винятком жителів Західного регіону, яких вони вважають менш близькими, ніж жителів Росії; жителі Півдня і Сходу – вважають менш близькими до себе жителів решти України, ніж Росії.

Очевидно, що історична пам'ять як культурний та свідомісний феномен є неодмінним чинником формування єдиної національної ідентичності громадян України. Спільна пам'ять наділяє націю усвідомленням належності до неї. Водночас, наголошує М. Панчук, наявність етнічних, мовно-культурних, релігійних, політичних ідентичностей «сегментують історичну пам'ять українського соціуму. Пам'ять етнічних груп України зберігає знакові процеси, історичні факти, світоглядні установки» [6, с. 36]. Разом з цим, досвід націотворення свідчить, що подолання кризових явищ у національній ідентичності, конфлікту цінностей, кризи ідеалів, насамперед, пов'язане з актуалізацією історичної пам'яті, її консолідуючих та об'єднавчих властивостей.

У зв'язку зі сказаним звертаємо увагу, що характер і роль зв'язку історичної пам'яті та національної ідентичності в Україні суттєво не відрізняються від загальноєвропейських тенденцій і, з очевидністю, має аналізуватися у широкому контексті загальносвітових тенденцій соціокультурного розвитку [7, с. 49 – 62]. При цьому культура титульного етносу жодним чином не може претендувати на винятковість чи універсальність, її пріоритетність полягає у здатності інтегрувати культури всіх національних меншин та етнічних груп, представники яких є повноправними членами національної спільноти. Модерна національна культура постає як цілісне явище, функціонування якої охоплює всю територію країни, а складові елементи демонструють тісний

внутрішній зв'язок. Єдність і цілісність національного культурного простору забезпечують внутрішню єдність нації, захищаючи її від фрагментації та дезінтеграції. Така цілісність досягається не через культурну асиміляцію національних меншин, а через їх органічне включення у загальнонаціональний культурний організм. Як слушно зауважує М. Степико, процес формування української політичної нації потребує «...не «переплавлення» її етнічної різноманітності в одному котлі, а досягнення гармонії та взаємозалежності громадянської та етнічної ідентичностей українського суспільства» [8, с. 86]. При цьому інтегруючу функцію виконує саме «культурне ядро» титульного етносу, надаючи тій чи іншій культурі національної визначеності.

Як прояв національної культури, історична пам'ять кристалізується навколо етноісторії титульного етносу, інтегруючи в єдиний національний історичний наратив історії етносів, для яких українські землі є природним життєвим простором. Проте треба наголосити, що історична пам'ять нації не дорівнює етнічній. Так, говорячи про українську історію, Я. Грицак застерігає від її надмірної «етнізації»: «Не можна трактувати її лише як результат дії самих лише українських мас, забуваючи про присутність на українських етнічних землях упродовж всієї історії інших національних груп.... кожен з цих народів робив свій внесок в «український проект»... Визнання цього факту має надзвичайно важливе не лише наукове, але й політичне значення: співучасть у такому проекті в минулому передбачає, що всі, хто проживає на території України, незалежно від національності й політичних уподобань, в майбутньому мають перебрати відповідальність за його результати» [9, с. 21]. Саме тому політика пам'яті, яку Л. Нагорна розуміє як процес вибудування співзвучних настроям епохи образів минулого, має зміцнити національну ідентичність та унеможливити розмивання етнокультурної основи історичної пам'яті як «надзвичайно складного феномену суспільної свідомості» [10, с. 182]. Вона має включати «створення позитивного узагальнюючого образу країни і народу» – такого, який потрібен для нормального соціально-

психологічного самопочуття поколінь, для згуртованості населення. Зрештою, вона повинна мислитися як «система формування національної ідентичності на засадах загально-визнаних універсалістських цінностей» [11, с. 118].

Серед маркерів ціннісної поляризації українського суспільства – ставлення до вагомих історичних подій. Прикладом, на Заході лише 36% готові визнати адекватність реаліям боротьби проти фашизму назви «Велика Вітчизняна війна»; в інших регіонах цей радянський термін вважають справедливим дві третини опитаних. Факт розколотості ціннісної системи засвідчує активне невдоволення щодо святкування Дня Перемоги 9 травня, яке, за словами деяких «егоїстичних патріотів», «серед основоположних стовпів російсько - радянської міфології», «так званий день перемоги одного з окупантів України...» Святкування Дня Перемоги в 2012 р. у Львові закінчилося зіткненнями між прихильниками і противниками свята, а святкування у 2011 р. запам'ятовується нащадкам спаленням червоного Прапора Перемоги. Такі прояви, за словами відомого журналіста С. Рахманіна, «інстинкту самозбереження» після 20 років самотності (незалежності) стало індикатором ціннісних пріоритетів в Україні [11]. Вважаємо, що проблема синтезування, або створення консенсусного ідейного простору сьогодні складна, хоча позитивні зрушення є. Так, нейтральна назва «Друга світова війна» сприймається позитивно 40% на Заході та 30% у решті регіонів; 60% опитаних на Півдні і 54% на Сході вважають історію України невід'ємною від історії Білорусі і Росії. В Центрі таку думку поділяють 42%, на Заході – 17% опитаних. Натомість єдиними спадкоємцями історії й культури Київської Русі визнають себе 46% респондентів на Заході, 26% – в Центрі, 18% – на Сході; найменшою популярністю користується така думка на Півдні – 10% [5].

Узагальнений аналіз групових ідентичностей мешканців Львова і Донецька (400 респондентів) свідчить про те, що наявні суттєві розбіжності у ставленні львів'ян і донеччан, перш за все, до свят. Єдине радянське свято, яке святкується львів'янами (79%) – 8 Березня, що безперечно пояснюється меншим ідеологічним забарв-

ленням, ніж 7 Листопада і 1 Травня, та певним тиском феміністичного руху. З низки колишніх радянських свят тільки День Перемоги виявився частково значущим для історичної ідентичності мешканців Львова – 33%. Визнаними святами у Донецьку є : 8 Березня – 91% та День Перемоги – 89%, свято Жовтневої революції відзначають лише 30% респондентів.

Традиційні українські свята в опитуванні були марковані в такій послідовності: 9 березня (день народження Т.Шевченка), День матері, 30 червня (проголошення незалежності України у 1941 р.) і 1 листопада (День ЗУНР). Кількість тих, хто святкує традиційні українські свята, у Львові коливається від 67,8% – День матері до 18% – 30 червня, але перевершує кількість тих, хто відзначає радянські свята, за винятком тільки 9 Травня. Водночас у Донецьку кількість тих респондентів, хто святкує традиційні українські свята, є доволі невисокою, коливаючись від 12 % до 2 %, і не перевершує кількості симпатиків жодного з радянських свят. Нові українські свята – День Незалежності України і День Конституції у Львові перевершують своєю популярністю навіть традиційні українські свята – 78% і 49% опитаних. Натомість у Донецьку День Конституції є менш популярним, ніж усі радянські свята, а кількість тих, хто святкує День Незалежності (44 %), випереджає лише день Жовтневої революції (30% респондентів) [12, с. 26 – 27].

Серед суттєвих відмінностей ціннісної шкали – ставлення львів'ян і донеччан до історичних героїв. Безперечними лідерами серед національних лідерів у Львові з 2004 р. був В. Ющенко (24,4%), Б. Хмельницький (18,2%) та М. Грушевський (17%), а список «антигероїв» очолює – Л. Кучма (30 %) і Й. Сталін (24%). У Донецьку виразним лідером серед героїв (позитивних осіб) є Б. Хмельницький – 30,6%, а далі йде – В. Янукович 17,1%. Серед «антигероїв» у Донецьку лідерами є В. Ющенко (23%) і Ю.Тимошенко (19 %). Здебільшого на опитування вплинув політичний романтизм «помаранчевої революції». Доречно зазначити, що серед національних героїв, найпопулярніших у Львові,

представників західного регіону було лише двоє – В. Чорновіл і С. Бандера. Натомість у Донецьку серед десяти важливих персоналій – виключно В. Янукович.

Конкуренція різних моделей бачення минулого (формула Л. Нагорної) знайшла відображення в оцінці історичних подій. Для львів'ян найпозитивніші події пов'язані з періодом здобуття Україною незалежності – проголошення незалежності у 1991 р., прийняття Конституції, «помаранчева революція». В негативному рейтингу згадуються події, пов'язані з радянським минулим: революція 1917 року, голодомори (1921, 1932–1933, 1946 р.р.), сталінські репресії, перебування у складі СРСР, Чорнобильська катастрофа. На думку представників Західного регіону, ганебними подіями для майбутнього українців є: укладення Переяславської угоди Б. Хмельницьким, Перша і Друга світові війни, в тому ж списку – президентство Л. Кучми і фальсифікації на виборах 2004 р. Відповіді респондентів з Донецького регіону демонструє наявність стереотипів, ознаки подвійної ідентичності донеччан. На першій сходинці рейтингу (так само, як і у Львові) – проголошення незалежності. Однак наступна подія, як одна з ключових радянської моделі історичного минулого – Переяславська угода 1654 р. і возз'єднання з Росією. Крім того, донецький рейтинг також поєднав між собою події, які можна назвати «історично конфліктуючими» – революцію 1917 р., утворення СРСР та створення УНР як наслідок національно-визвольної боротьби українців за свою державність у 1918 – 1921 р.р. [3, с. 327 – 368].

Аналізуючи регіональний зріз історичної пам'яті, М. Панчук підсумовує, що історико-політична сегментація сучасних українських земель впродовж століть зумовила також сегментацію й історичної пам'яті населення, як і увесь гуманітарний простір [16, с. 359]. В умовах сегментованої, поляризованої України подвійно небезпечно створення системи відповідних міфів, ідеологеми щодо утиску на своїй території, переведення сус-

пільного невдоволення в русло маніакальної «війни з пам'ятками» історії, селекції історичної пам'яті. Консолідаційна стратегія передбачає знаходження спільних цілей, в ім'я яких ідентифікаційні питання мають бути зорієнтовані на пошук національної ідеї, не заради підкреслення своєї національної винятковості, а для знаходження практичних шляхів втілення в життя гасла «Єдність у багатоманітності».

Політизація ціннісно-ідеологічних питань загрожує не просто збереженням чи поглибленням відмінностей. Ці відмінності можуть стати вектором ідентифікації, надаючи нового значення протиставленню «ми – вони»: «Я – радянський, російськомовний, не україномовний» замість «Я – українець». Головна небезпека сучасної ситуації полягає в тому, що відмінності в поглядах та уподобаннях між громадянами різних регіонів використовуються як інструменти політичної боротьби. Це може мати наслідком наростання взаємного відчуження між громадянами України за регіональною ознакою, послаблення й без того нестійкої внутрішньої цілісності української нації.

Загалом у суспільній свідомості є ознаки для формування спільної ідентичності громадян України. Хоча несподіваними стали результати порівняльного аналізу політичної культури та ідентичності жителів Львова і Донецька, що періодично проводяться Інститутом історичних досліджень ЛНУ імені І. Франка з 1994 р. Вони, по-перше, показали, що на Сході України, зокрема в Донецьку, дуже значний відсоток людей ідентифікують себе не як українці, росіяни або представники іншої етнічної чи національної спільноти, а як «советські люди». У 1994 р. «советських» у Донецьку було 55,6 %, тоді як у Львові – 7,4%. Згодом, внаслідок легітимації незалежної Української держави, їх відсоток різко впав – до 21,5 % в 1999 р. і 9,9 % у 2004 р. у Донецьку та, відповідно, до 4,1 і 2,3 % у Львові. За даними незалежного соціологічного опитування, проведеного центром «Соціс», у 2009 р. загальноукраїнський відсоток «советських» становив

близько 13 %, з коливаннями від 28 % у Криму до 2 % у Галичині [14].

Громадянами колишнього Радянського Союзу себе вважали: у 2009 р. – 8,3%, у 2010 р. – 6,9%. Найбільше прихильників цієї позиції серед росіян (22%), російськомовних – 16,6% [15, с. 95, 97]. Це підтверджує успіхи комуністичної політики в денационалізації і творенні «нової історичної спільності – советського народу». Із зрозумілих причин таку політику найлегше було запроваджувати в регіонах на зразок Донбасу – суперіндустріалізованих, пролетаризованих, із змішаним в етнічному відношенні населенням, яке не відчувало своєї закоріненості в певній культурі та завжди було готове співати «мой адрес Советский Союз». Тут ми солідарні з думкою М. Рябчука про специфіку Донеччини як справді «советизованого» регіону [16, с. 148]. По-друге, глибший аналіз «советської» ідентичності в Донецьку спростував поширені до того уявлення, що люди з денационалізованою свідомістю, яка за термінологією Е. Вілсона та Т. Кузьо – маргінальна, амбівалентна, непослідовна, така, що коливається між російською і українською ідентичністю, начебто послужили своєрідним буфером у стосунках українців та росіян, не давши розгорітися полум'ю сепаратизму в Україні. На думку Т. Кузьо, у період розпаду СРСР і пізніше тут не сталося гострих міжетнічних конфліктів тому, що російськомовне населення Сходу та Півдня України – це переважно люди «з множинною ідентичністю». Разом з несформованістю російської національної ідентичності загалом (через те, що Росія ніколи не існувала як національна держава), це, на його думку, гасило російський націоналізм і сепаратизм [17, с. 147 – 149]. Дослідження ЛНУ, про яке йдеться, показало, що такі припущення не відповідають дійсності. «Советські» не менш, а більш антиукраїнськи налаштовані, ніж групи з іншою національною ідентифікацією.

Місце російської ідентичності було заповнено стійким її сурогатом – російсько-радянською ідентичністю,

різновидом якої, на думку українських соціологів, є «советська» ідентичність у Донбасі. Можна припустити, що її носії – це люди з такими атрибутами імперської свідомості радянського зразка, як нетерпимість до всього національного (яке завжди подавалось як націоналістичне); як манія державної величі; як ворожа налаштованість до Заходу. Та не всі, хто на початку 90-х рр. відніс себе до «советських», поділяв усі ці стереотипи. І ті, хто не поділяв, порівняно швидко переорієнтувалися на українську національну ідентичність. А певний сегмент залишився зі своїми цінностями і уявленнями або генерував у «донецьких». На дуалізм та можливості співіснування двох українських ідентичностей вказує О. Міллер. За ним, «обидві... сторони дивились і дивляться одна на одну як на «чужих» [18, с. 99].

Соціологічні дослідження в Україні незмінно свідчать, що населенню різних регіонів України бракує спільних цінностей, єдиного погляду на історію, а звідси – що в масштабах країни не сформувалася громадянська національна ідентичність. Це означає, що ціннісні системи в Україні, на жаль, поділені за регіональною ознакою. Виникає констеляція соціетальної культури (до якої входить система цінностей + найуживаніша мова + політична ідеологія), зовнішньополітичних орієнтацій і регіональних ідентичностей, які в сукупності роблять ціннісні відмінності між східним і західним регіонами достатньо глибокими. Це дає підстави говорити про наявність поляризації територіального поділу, яка тягне за собою різницю в зовнішньополітичних пріоритетах, сприяє регіоналізації масової свідомості. За такої ситуації для подолання небезпек ціннісно-ідеологічного розмежування та штучних деформацій важливим є зближення регіональних позицій у сприйнятті вітчизняного суспільно-політичного досвіду. Оскільки стан суспільної свідомості, за словами Л. Нагорної, можна назвати «розколотим», а «нормою стає готовність захочувати крайні форми ворожості, коли ідеологічні чинники впливають на зростання питомої ваги явищ регіоналізму в українському житті, необхідним уявляється усвідомлення таких етнічних цін-

ностей, які б мали загальнонаціональне значення, сприяли б подоланню атомізації суспільства та кризи участі – відчуження соціуму від політичного життя» [19, с. 52].

Підсумовуючи, зробимо акцент на тому, що соціум України демонструє досить суттєві розбіжності в поглядах стосовно питань :

- ставлення до радянського минулого та загалом історії України;

- бачення майбутнього України;

- ставлення до окремих проявів українського патріотизму;

- оцінка ментальної і культурної близькості з жителями інших країн та регіонів;

Отже, значні регіональні відмінності, що тягнуть за собою різницю в ідеологічних пріоритетах, сприяють регіоналізації масової свідомості. Відсутність «узгодженого суспільного проекту обертається ціннісним колапсом, конфронтацією різних суспільних сил» [10 с. 109]. Саме тому не слід нехтувати тим, що соціально-політична трансформація українського суспільства, становлення нового типу соціальних відносин супроводжуються руйнуванням усталеної системи цінностей, поляризацією, а іноді й конфронтацією суспільних сегментів, проявами якої є:

- суперечливість між міфами про національну ідентичність та реальними потребами і прагненнями окремих груп суспільства;

- увага масової свідомості до національно забарвлених цінностей, замість реальних пропозицій у реформуванні та інтеграції суспільства.

Доводиться констатувати, що подальша поляризація ціннісної системи суспільства та її потенційна конфліктність підігривається поширенням необ'єктивних історичних версій, негативних стереотипів («східняк» – «західник»), міфологізацією історичних подій, що спричиняє втрату відчуття цілісності соціуму.

1. Нагорна Л. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. – К.: ІШЕНД ім. І.Ф. Кураса НАНУ, 2012. – 328 с.

2. Белецкий М., Толпыго А. Национально-культурные и идеологические ориентации населения Украины // Политические исследования. – 1998. – № 4. – С.50 – 75
3. Українське суспільство. 20 років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х т. Т.2 / За ред. Є.Головахи, М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2011. – 480 с.
4. Українське суспільство. 20 років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х т. Том 1 / За ред. Є.Головахи, М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2011. – 480 с.
5. Український незалежний центр політичних і економічних досліджень імені Олександра Разумкова // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ucipr.kiev.ua>
6. Панчук М. Політологічні розвідки. – К.: Парламентське видавництво, 2012. – 424 с.
7. Масненко В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості // Український історичний журнал. – 2002. – № 5. – С. 49–62.
8. Степико М. Сучасний етап становлення української політичної нації: характерні особливості // Стратегічна панорама. – 2004. – №1. – С. 84–90.
9. Грицак Я. Страсті за націоналізмом: Історичні есеї. – К.: Критика, 2004. – 344 с.
10. Нагорна Л. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАНУ, 2011. – 272 с.
11. Рахманін С. 20 років самотності // Дзеркало тижня. – 2011. – № 29. – 19 серпня.
12. Шаповал Ю., Гирич І. Чому необхідно переосмислювати минуле? – К.: Представництво Фонду Конрада Аденауера в Україні, 2010. – 44 с.
13. Колодій А. Український регіоналізм як стан культурно-політичної поляризованості // Агора. Україна – регіональний вимір. – К., 2006. – Вип.3. – С. 69–91.
14. Фонд «Демократичні Ініціативи» // Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.old.dif.org.ua>
15. Українське суспільство: 2000 – 2010 рр. Моніторингове дослідження. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2010. – 545 с.
16. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націотворення. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім.І.Франка, 2000. – 303 с.
17. Kuzio Taras. The National Factor in Ukraine's Quadruple Transition // Contemporary Politics. – Vol. 6.– No. 2 (June) 2000. – P. 147–149.

18.Миллер А. Политика строительства нации-государства на Украине // Политическая наука. – 2010. – №1. – С. 76–99.

19.Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАНУ, 2008. – 405 с.